

УДК 321.7 : 334.021 + 338.246.02

Ю.В. МАРЧЕНКО

МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ МЕЖІ ТА МОЖЛИВОСТІ**Марченко Юрій Васильович** – кандидат політичних наук, докторант Національного інституту стратегічних досліджень

Аналізуються перспективи і обмеження демократичної моделі формування безпеки підприємництва, що розгортається в рамках англо-американської політичної системи з відповідними їй політичним режимом, політичною культурою та специфічною інституціоналізацією. Поруч із потужними перспективами даної моделі стосовно захисту та підтримки підприємницької ініціативи розкриваються її приховані обмеження.

Ключові слова: підприємництво, бізнес, національна безпека, політична система, політичний режим, демократія, свобода, рівність.

Анализируются перспективы и ограничения демократической модели формирования безопасности предпринимательства, которая разворачивается в рамках англо-американской политической системы с соответствующими ей политическим режимом, политической культурой и специфичной институционализацией. Наравне с мощными перспективами данной модели относительно защиты и поддержки предпринимательской инициативы раскрываются ее скрытые ограничения.

Ключевые слова: предпринимательство, бизнес, национальная безопасность, политическая система, политический режим, демократия, свобода, равенство.

Prospects and limitations of democratic model of forming of an enterprise safety, which is opened out within the framework of the English-American political system with its political mode, political culture and specific institutionalization, are analysed. Alongside with the powerful prospects of this model in relation to defence and support of enterprise initiative, its hidden limitations are opened up.

Keywords: enterprise, business, national safety, political system, political mode, democracy, freedom, equality.

© Ю.В. Марченко, 2012

Демократизація політичних систем та державного управління сьогодні постає глобальним трендом суспільного розвитку ХХІ століття. За цих умов проблема співвідношення авторитарних, соціалістичних, демократичних та ліберальних складових політичних режимів суспільств, що стали наш шлях демократизації, набуває провідного значення. На тлі даних процесів соціальний феномен підприємництва та бізнесу як вища міра прояву громадянської ініціативи виступає провідним фактором становлення та розвитку громадянського суспільства, рушієм демократичної модернізації та трансформації, який одночасно і визначається специфікою політичної системи, і визначає вектори її розвитку.

Сьогодні ринкові механізми економічного розвитку, покладені в основу реформування економіки України, визначають необхідність підтримки підприємництва як визначального чинника формування середнього класу, що обґрунтовується чисельністю групи власників підприємств та їх найманих працівників, а їх кількість є однією з суттєвих якісних характеристик будь-якої країни з розвиненою ринковою економікою. Підприємницька активність громадян у такому контексті постає визначальним ресурсом розвитку держави, стабілізації її економічної системи та становлення добробуту її населення. Це спричиняє необхідність домірного державного контролю над об'єктивними умовами, що уможливають вільну реалізацію підприємницької ініціативи, належної підтримки та опіки, реалізацію діяльності державних інститу-

цій, спрямовану на забезпечення надійності та захист бізнесу (як явища взагалі та як індивідуальної діяльності кожного окремого громадянина зокрема).

Так, формування сприятливого та передбачуваного економічного і політико-правового поля для розвитку підприємництва та бізнесу зробить можливим досягнення належного рівня реалізації прав людини на вільну підприємницьку діяльність та постане невід'ємною компонентою економічної та соціально-політичної безпеки держави взагалі. Стратегічне спрямування діяльнісних зусиль інституцій державної влади обумовлюють одну з їх пріоритетних функцій в умовах ринкової економіки: комплексну підтримку та захист підприємництва. Реалізація цієї функції необхідна для демократизації суспільства, забезпечення добробуту громадян, формування цивілізованого конкурентного середовища. Належний рівень безпеки бізнесу постає запорукою соціального та економічного розвитку держави як стосовно внутрішнього, національного середовища, так і стосовно зовнішнього середовища, з боку міжнародної спільноти, особливо в умовах прискорення процесів інтеграції до міжнародних економічних організацій. В умовах нестабільних «правил гри» та певної нелегітимності прав власності, що є характерними для сучасного вітчизняного суспільства, дана проблематика особливо актуалізується [2, с.5-6].

Відсутність цілеспрямованої системи організації безпеки підприємницької діяльності завжди матиме негативні наслідки та зробить неможливим

адекватне функціонування соціально-політичної системи через безліч дестабілізуючих економічних феноменів, які, відповідно, з необхідною закономірністю породять деструктивні процеси в соціально-політичній, духовній, культурній сферах суспільства. Лише зміцнення та гарантування безпечної підприємницької середовища як системотворчого чинника безпеки національної економіки, політики та демократичних розбудов спроможне усунути ці загрози та забезпечити зростання держави і стабілізацію політичної системи.

Специфіка політичної системи тієї чи іншої країни, її характерні риси накладають обмеження та регламентують функціонування бізнесу та підприємництва, становлення середнього класу тощо. З одного боку, держава має піклуватись про створення відповідних умов задля формування та реалізації підприємницької ініціативи, оскільки саме вона являє собою економічне та соціально-політичне підґрунтя розвитку та прогресивної трансформації, адаптації політичної системи до мінливих умов. З іншого – політична система, політичний режим тощо формуються природно, спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не можуть бути встановлені конституціями або іншими законами. Така сформована на самоорганізаційних засадах політична система являє собою певну модель взаємодії між різними політичними суб'єктами та визначає ставлення і реакцію державної влади та її інституцій стосовно утворень й елементів громадянського суспільства. Саме тому розробка заходів і рекомендацій стосовно формування системної державної політики підтримки бізнесу потребує попереднього науково-теоретичного аналізу певної соціально-політичної моделі формування системи безпеки підприємництва. Дана модель витікатиме із природним шляхом сформованого способу взаємодії державної влади і громадянського суспільства та проявлятиметься через специфіку політичної системи та її елементів: організаційно-інституціональної, регулятивної, функціональної та комунікативної підсистем. Подібний аналіз специфіки політичних систем дозволяє виокремити різні моделі формування системи безпеки підприємництва: англосаксонську, що умовно може бути названа демократичною, континентально-європейську, що умовно може бути названа ліберальною, доіндустріальну, тобто олігархічну або монополну, і тоталітарну.

Кожна із цих моделей формування безпеки підприємництва вимагає детального аналізу стосовно специфіки розгортання його як соціального феномена в певним чином організованому політичному та економічному середовищі.

Так, метою даної статті постає обґрунтування закономірностей формування системи безпеки підприємництва за демократичною моделлю. Для виконання даної мети можна сформулювати такі основні завдання дослідження: виокремлення характерних рис функціонування демократичної політичної системи, обґрунтування специфіки функціонування підприємництва за демократичного режиму, конкретизація сутнісних рис демократич-

ної моделі формування системи захисту підприємництва.

Значний науковий доробок у цій галузі можна умовно поділити на дві групи праць. Перша група присвячена власне осмисленню феномена безпеки підприємництва в різних його аспектах.

Так, узагальнення концептуальних основ економічної безпеки підприємства наявні в роботах таких науковців, як: А.Беспалько, З.Варналій, Т.Васильців, А.Власков, В.Гапоненко, Л.Герасименко, З.Живко, А.Заїчковський, Т.Іванюта, І.Керницький, Е.Лібанова, П.Мельник, Л.Тарангул тощо. В роботах українських учених-економістів, зокрема, Л.Безчасного, В.Бородюка, З.Варналія, В.Гейця, В.Голікова, А.Грищенко, М.Долішнього, П.Єщенка, Т.Ковальчука, В.Кредісова, Ш.Лукінова, С.Мочерного, Ю.Ніколенка, В.Новікова, В.Рибалкіна, В.Савчука, В.Степаненка, О.Турчинова, В.Черняка, А.Чухна, А.Шегди та інших розкриваються аспекти розвитку і регулювання вітчизняного підприємництва. Із зарубіжних дослідників значний внесок у формування сучасних поглядів на підприємництво зробили М.Вебер, Р.Кантільйон, Ф.Котлер, М.Х.Мескон, Ж.-Б.Сей, А.Сміт, Ф.А.Хайек, Й.Шумпетер та інші. Серед досліджень природи підприємництва і його ролі в оновленні сучасного суспільства та його структури визначними є роботи Л.Абалкіна, П.Верхана, А.Динкіна, В.Райзберга, Р.Рюттінгера, А.Стерліна, К.Татеїсі та інших авторів.

З іншого боку варто зауважити на другу групу наукових праць, які присвячені осмисленню демократії, її сутнісних рис, специфіки, особливостей становлення демократичного режиму в державах. В першу чергу в контексті нашого дослідження варто зауважити на доробок з сучасної транзитології Д.Растоу, Ф.Шміттєра, Г.О'Доннелла, Л.Уайтхеда і А.Пшеворського та інших, що вивчають особливості основних етапів становлення демократії та її інституціоналізації. Особливості демократичних режимів взагалі знайшли своє відображення в роботах зарубіжних авторів: А.Бентлі, Дж.Беррі, Є.Вятра, М.Вебера, Дж.Голдмана, Р.Даля, К.Джанда, А.Лейхарта, С.Хантінгтона, Й.Шумпетер та інших, а також вітчизняних науковців – О.Бабкіної, Т.Гладченко, І.Головко, В.Голоперова, В.Горбатенка, В.Кобльника, Н.Латигіної, О.Марчака, Ю.Шемчушенка й інших.

Викладаючи основний матеріал, звернемось спочатку до питання, що саме характерне для демократичної політичної системи та організації суспільства.

Як зазначає Н.Латигіна, проблема сучасної демократії – це не стільки проблема віри у її вихідні принципи та ідеали, що впливають з різних концепцій демократії, скільки проблема переусвідомлення їх з позицій сьогодення з метою забезпечення більш ефективної демократичної дії, демократичної політики, маючи на увазі під політикою перш за все конструктивне управління і взаємину держави та її лідерів з громадянським суспільством [3, с.5-8].

На її думку, з якою варто погодитись, демокра-

тія має власні конституюючі ознаки. При цьому сама конституція розглядається як зовнішній обмежувач для правителів, що утримує їх від прагнення до розширення влади із зловживанням нею у кінцевому підсумку. До конституюючих ознак демократії, враховуючи сучасні тенденції, можна віднести наступні загальні для всіх держав критерії: законодавче проголошення верховенства влади народу, який є єдиним джерелом влади; ротація осіб, які знаходяться при владі; рівне право всіх громадян на участь в управлінні державою; визначення результатів дискусій під час прийняття рішень більшістю і підпорядкованість меншості волі більшості; право громадян на доступ до інформації, яка стосується їх корінних суспільно-політичних інтересів [3, с.12-16].

Виходячи з трьох наступних вимірів: політична участь, політична конкуренція і конституційний або конституційно-правовий вимір, можна сформулювати параметри, на основі яких можна визначити демократію, а також політичні режими різних типів. Кожен цей параметр пов'язаний з одним із ключових питань:

1) легітимація панування, що визначає як і в якому обсязі було легітимізоване панування;

2) доступ до панування, що репрезентує яким чином інституційно регулюється доступ до політичного панування;

3) монополія на панування, від якої залежить ким приймаються або легітимізуються політичні рішення;

4) претензії на панування, які говорять, наскільки лімітовані претензії правлячих груп на панування або воно має всеохоплюючий характер;

5) структура панування, що демонструє достатньою мірою державна влада, контролюється декількома взаємообмежуваними гілками влади;

6) плюралістичність або монополістичність структури панування або однією єдиною гілкою влади;

7) спосіб здійснення панування, що визначає, яким саме чином регулюється здійснення панування [3, с.12-16; 4; 9-11].

Ці параметри демократії вироблені з урахуванням ключової політичної категорії панування і можуть бути зведені до трьох вимірів: всезагальне виборче право; ефективна монополія на панування з боку демократично легітимізованих урядів; ліберальна правова і конституційна держава і лежать в основі формування демократичної моделі системи безпеки підприємництва в загальному вигляді.

Проте дані виміри дозволяють провести два термінологічних і аналітичних розрізнення.

По-перше, якщо один з вказаних головних критеріїв не діє, то не можна говорити про повноцінну конституційно-правову демократію. Вона буде «дефектною».

По-друге, залежно від того, який з критеріїв трьох фундаментальних вимірів конституційно-правової демократії «ушкоджений», виявляється тип дефектної демократії.

У нашому дослідженні варто спочатку із загальних позицій окреслити повну демократичну модель формування системи безпеки підприємництва,

а потім зупинитись на зрушеннях у цій загальній моделі, які будуть виникати, коли один з означених параметрів демократії не буде діяти.

Так, у рамках повноцінної демократичної системи можна зауважити на такі елементи наявної моделі формування системи безпеки підприємництва:

1) всі без винятку представники підприємницької спільноти визнають наявну державну владу законною, а її регулюючі впливи та законодавчі дії в сфері підприємництва й бізнесу легітимними;

2) всі представники підприємництва та бізнесу мають вільний доступ до влади та можуть залучитись до відповідних державних інституцій;

3) політичні рішення в сфері підприємництва та бізнесу приймаються державою, але в обов'язковому порядку узгоджуються та контролюються відповідними інститутами громадянського суспільства; прийняття політичних рішень є плюральним, а не монополістичним;

4) підприємництво, бізнес та інші інститути громадянського суспільства суттєво обмежують претензії правлячих груп на панування; дані домагання правлячих груп не набувають всеохоплюючого характеру;

5) державна влада в сфері прийняття рішень та дій суттєво контролюється обмежуваним впливом інститутів громадянського суспільства в сфері підприємництва та бізнесу;

6) реалізація державного регулювання та владних впливів у сфері підприємництва та бізнесу постійно координується, контролюється та обмежується з боку відповідних інститутів громадянського суспільства (спілок підприємців тощо).

Дотримання даних критеріїв при формуванні системи безпеки підприємництва репрезентуватиме повну демократичну модель. При порушенні одного чи кількох з них у системі проявлятиметься ряд дефектів, із зростанням кількості яких знижуватиметься ефективність означеної системи безпеки.

Відповідно.

I. За умови відсутності повної легітимізації державної влади інститутами громадянського суспільства в сфері підприємництва в даному середовищі виявлятимуться протести і збурення, які не обов'язково будуть раціональними і, точно, не поставатимуть власне демократичними. Це призводитиме до того, що меншість не підкорюватиметься авторитету більшості, а це вже зсуне демократичну модель безпеки підприємництва на нижчий щабель ефективності.

II. Відсутність вільного доступу до влади всіх представників підприємницької спільноти, вибірковість у цьому процесі за тією чи іншою ознакою порушить домінуючий принцип рівності і також унеможливить повноцінну демократичну модель безпеки підприємництва.

III. Без наявності зваженого плюрального процесу прийняття рішень у сфері підприємництва та бізнесу, монополізація цього процесу призведе до тінізації підприємницької діяльності та невизнання державних норм та законів у цій сфері легітимними.

IV. Якщо претензії правлячих груп на владні

впливи будуть переважати можливості громадянського суспільства, підприємництва та бізнесу їх обмежити та набиратимуть всеохоплюючого характеру, можливість реалізації рівної ініціативної діяльності буде вичерпано.

V. Відсутність обмежуючого впливу з боку громадянського суспільства на прийняття рішень усфері підприємництва й бізнесу призведе до свавілля державних інституцій та суттєвого обмеження прав громадян.

VI. За умови відсутності постійного контролю, координації та обмежень державних владних і регулюючих впливів в сфері підприємництва з боку інститутів громадянського суспільства призведе до домінування державних інтересів над приватними та знизить рівень безпеки підприємницької діяльності до критичного рівня.

Окреслена нами демократична модель формування системи безпеки підприємництва навіть у своїй повній (не дефектній) формі є надзвичайно дійовою, але в той же час обмежуючою. Так, у ситуації повної рівності при реалізації підприємницької діяльності, яка детермінується демократичним законодавством, унеможливаються прояви повної індивідуальної свободи громадян в сфері бізнесу. Таким прикладом може постати обмеження законів вільного ринку через державну регуляцію цін. Безумовно, контроль цін з боку держави на ті чи інші види товарів, що є життєво необхідними для населення, здійснюється в інтересах громадян. Проте в той самий час з точки зору реалізації вільної підприємницької ініціативи це суттєве обмеження: за ринкової економіки тільки споживач, який обере чи не обере товар за тією або іншою ціною може визначити її рівень. З точки зору такого ґрунтового принципу демократії як рівність, подібні державні впливи є закономірними, а з точки зору такого принципу як свобода – вкрай обмежувачими.

Варто наголосити на тому, що, обґрунтовуючи демократичну модель формування системи безпеки підприємництва, ми виходимо з того, що ключовою визначальною категорією демократичних розбудов є категорія рівності, в той час, як для ліберальної моделі ключовою постане категорія свободи [4-7].

Демократична модель формування системи безпеки підприємництва тісно взаємопов'язана з наступними принципами демократії, що підвищують ефективність підприємницької діяльності: активна участь громадян у політичному житті; верховенство права і законності; виборність основних органів державної влади; компроміс та консенсус; окреслення основних прав людини; розподіл влади для створення системи контролю за нею; гласність і свобода засобів масової інформації; плюралізм.

Проте варто постійно пам'ятати, що демократія є вкрай динамічним та мінливим феноменом, визначається взаємодією демократичних ідеалів та їх прикладного втілення. Практичні зміни, які відбивають рівень розвитку суспільства і просторово-часову еволюцію взаємовідносин людини, суспільства і влади, неминуче призводять до зміни ідеалів. Взаємодія цих двох аспектів обумовлює багатомірність поняття «демократія», його складність як у струк-

турному, так і в функціональному відношенні, оскільки сама демократія є складною системою, що пройшла тривалий еволюційний розвиток. Протягом цієї еволюції демократична політична система неухильно ускладнюється, що також не спрощує конкретизацію загальних засад та специфіки розгортання феномена підприємництва в демократичному суспільстві [3, с.16].

Формування взаємодії держави та підприємництва, що визначає специфіку системи його безпечної реалізації, має чотири рівні виявлення принципів і цінностей демократії: рівень конкретної особистості (громадянина), рівень нації (титульної нації на певній території), рівень громадянського суспільства, рівень держави як соціального утворення.

Ці рівні знаходяться в постійній діалектичній взаємодії та тісно пов'язані між собою, але в сукупності відображають всю глибину поняття демократії: від співіснування між людьми до форми державного правління.

Тож можна зазначити на такі основні аспекти демократичної моделі сформування системи безпеки підприємництва: наявність політичної системи, члени якої вважають один одного рівними по відношенню до неї, володіють колективним суверенітетом, а також усіма можливостями, ресурсами та інститутами, необхідними для самоврядування.

По-перше, демократія обмежує рівність свобод у тій мірі, в якій цього не може зробити жодна альтернатива, яку можна виконати. Ця свобода реалізується в формі особистого і колективного самовизначення, у тому рівні моральної автономії, яку демократія заохочує і робить можливою, а також у широкому наборі інших, більш специфічних свобод, що притаманні самому демократичному процесу. Дані специфічні свободи є необхідними передумовами вільної та безпечної реалізації підприємницької ініціативи, втілюються у життя внаслідок схильності людей, які підтримують теорію та практику демократичного процесу, відстоювати й інші свободи.

По-друге, демократія надає поштовху розвитку особистості, а надто її здатності до самовизначення, моральної автономії і відповідальності за свій вибір, що також сприяє розвитку підприємництва, забезпечення бізнесу та, відповідно, зміцнює політичну та економічну системи суспільства кожної окремої держави.

І, нарешті, по-третє, це – найнадійніший, хоча і не найдосконаліший спосіб захисту і здійснення громадянами тих інтересів і уявлень про благо, котрі вони поділяють з іншими людьми.

Тож аналізуючи особливості демократичної моделі формування системи безпеки підприємства, головну увагу варто акцентувати на: розподіл ресурсів і влади у суспільстві, перш за все на забезпеченні різних політичних акторів постійним доступом до ресурсів, необхідних для їх політичної діяльності; відносинах між основними центрами суспільної і економічної влади та центральними політичними інститутами і аренами; створенні і «відтворенні» автономних політичних сфер.

Простежуючи якісні зміни демократії, з оче-

видністю зауважуємо, що її розвиток та трансформація підпорядковуються одвічному головному прагненню – гармонізації відносин між індивідом і суспільством, що й є головною детермінантою становлення та розвитку підприємництва як соціального феномена за даних політичних умов. Демократія вміщує в собі сукупність моральних, політичних і правових цінностей, таких як: свобода, рівність, соціальна, політична, загальнолюдська справедливість, пріоритет прав людини щодо прав держави та ін. [2;9].

Тому демократія як модель формування системи безпеки підприємництва на перший погляд постає найбільш ефективною, але за наявності певних передумов. До таких передумов можна віднести готовність народу до індивідуальної свободи, сформованість у громадян почуття соціальної відповідальності за рішення, які приймаються, здатність більшості громадян до самообмежень і до поваги прав та інтересів співгромадян, прищеплене з дитинства почуття поваги до закону. І тоді демократія дійсно здатна зробити все необхідне для динамічного соціального розвитку та втілення проголошених демократичних цінностей в підприємницькій діяльності та бізнесу як основу вільного та доцільного економічного розвитку суспільства: свободи, рівноправ'я, справедливості, творчості.

Реалізація цих ідей можлива лише тоді, коли буде існувати надійний механізм контролю над владою і обмеження суспільства від її деградування, в результаті якого виникає свавілля у відношенні індивідуальної свободи громадян, їх творчого початку і самовираження. І однією з форм реалізації ідеалів соціальної справедливості може бути саме демократія.

Проте подібна повнофункціональна демократична модель може бути повністю обґрунтована і

осмислена тільки у своєму співвідношенні із лібералізмом, який є єдиним політичним режимом, ніколи не обмежуючи індивідуальну свободу, але подекуди нівелюючи принцип рівності.

Тож, англо-американська політична система, в рамках якої може бути реалізована демократична модель формування системи безпеки підприємства, передбачає єдність політичних переконань та цінностей, наявність розвинутої системи політичних відносин, інститутів та чіткою спеціалізацією їх функцій, багатоманітну структуру політичних ролей, які диференційовані відповідно до функцій політичної організації та розмаїття форм політичної участі, розподіл влади і впливу між різними ланками політичної системи, переважну двопартійність та високу політичну стабільність тощо.

В її рамках можлива реалізація демократичної моделі формування безпеки підприємства. Для неї характерним буде широке залучення громадян до формування державної регуляторної політики та правової бази гарантування безпеки підприємницької діяльності, при чому проявлятиметься єдність політико-правових орієнтацій, установок та уподобань в рамках всього суспільства, чітке розмежування та конкретизація функціональних обов'язків соціальних інститутів щодо реалізації механізмів забезпечення безпеки підприємства, фактично наявна рівність можливостей громадян щодо реалізації підприємницької ініціативи незалежно від соціального положення, походження, майнового статусу, місця проживання тощо; суттєвою як фінансовою, так і правовою державною підтримкою підприємства тощо.

Так, доцільним вбачається подальше детальне дослідження особливостей кожної виокремлено в рамках даної розвідки соціально-політичної моделі формування системи економічної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення / Т.Г.Васильців. – Львів: Арал, 2008. – 384 с.
2. Застава І. Умови становлення ліберальної демократії в контексті трансформаційних процесів на пострадянському просторі [Електронний ресурс] / І.Застава. – Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/894/2/%D0%97%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%86%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf>
3. Латигіна Н.А. Демократія: сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку: автореферат на здобуття наук ступеня доктора політ. наук: спец.: 23.00.02 «Політичні процеси та інститути» / Н.А.Латигіна. – К., 2010. – 37 с.
4. Муфф Ш. Карл Шмит і парадокс ліберальної демократії / Шанталь Муфф // Логос. – №6 (45). – 2004. – С. 140-153.
5. Мухаев Р. Теорія політики: учебник для студ. вузів / Рашид Мухаев – М.: Юнити-дана, 2005. – 623 с.
6. Політологічний енциклопедичний словник // За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна. – Київ: Генеза, 2004. – 736 с.
7. Політологія: підручник / Ред. О.В.Бабкіна, В.П.Горбатенко. - К. Академія, 2003. – 368 с.
8. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А.Пшеворский; пер. с англ. [Алексеева Ю. г. и др.]; под ред. В.А.Бажанова – М.: Росспэн, 2000. – 320 с.
9. Радченко О.В. Компаративний аналіз моделей демократичного політичного режиму держав початку ХХІ століття [Електронний ресурс] / Олександр Радченко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011-1/doc/2/05.pdf.
10. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С.Хантингтон. / Пер. с англ. – М.: Росспэн, 2003. – 386 с.
11. Шумпетер Й. Улітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / Йозеф А. Шумпетер // Демократія: антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.467-485.